

УДК 94:327(47+475)"1939/1945"

А. С. ЧАЙКОВСЬКИЙ*

РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ НАПЕРЕДОДНІ ТА В УМОВАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

На основі різноманітних документальних джерел та широкого кола наукових розвідок у статті розглядаються радянсько-польські міждержавні відносини напередодні та в умовах Другої світової війни. Основна увага зосереджена на причинах та наслідках радянсько-польського протистояння, подіях міжвоєнного та воєнного періодів. Одним із головних їх аспектів виступають доля військовополонених обох сторін, міждержавні військово-політичні контакти та співпраця у боротьбі зі спільним ворогом, зокрема у сфері формування частин і з'єднань Війська Польського та його участь у протистоянні з фашизмом.

Порушуються також історичні та морально-психологічні питання взаємовідносин східних та західних слов'ян.

Ключові слова: взаємини; слов'янська спорідненість; Катинська трагедія; військовополонені; табори полонених; міждержавні стосунки; договір; Польща; СРСР; Третій рейх; союзники; агресія; Вермахт; армія Андерса; армія Крайова; Червона армія.

В історії взаємин сусідніх народів: російського, українського, білоруського і польського, з одного боку, переплелися слов'янська спорідненість, сумісна боротьба проти спільного ворога, взаємодопомога, з другого – релігійні суперечності, територіальні претензії, а нерідко запеклі криваві сутички, в цілому ж – взаємне тяжіння і разом з тим відчуження. Польський публіцист Б. Скродзінський, зокрема, писав, що “в тисячолітньому минулому сусідстві росіян і поляків достатньо випадків, коли так і кортить вилаяти сусіда “в маму”. Хвала тим, хто від цього утримується. Чим більше їх буде з обох боків, тим швидше ми почнемо полемізувати як люди, у чиєму досвіді та долі чимало подібного, тобто як справжні сусіди” [16, 47].

Однією з гірких сторінок спільної історії стала Катинська трагедія – розстріл польських офіцерів й чиновників державного апарату та інтернованих після переходу 17 вересня 1939 р. Червоною армією радянсько-польського кордону. Відбувалися ці події як на території Росії, так і України. Безперечно, їхні причини мають глибоке історичне коріння.

* *Чайковський Анатолій Степанович* – доктор історичних наук, професор, директор Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії.

Виникає питання: у чому криється головний мотив розв'язання навесні 1940 р. “проблеми” польських громадян? Найбільш проста і поширена відповідь, яку можна почути і яка ґрунтується на глибокому несприйнятті передусім сутності радянської влади, що в основі її зародження та існування лежало насильство. Це правильно лише частково, тим паче, що всі держави, навіть найдемократичніші, застосовували і застосовують насильство до своїх і чужих підданців тією чи іншою мірою, залежно від певних інтересів і потреб. Переконливе підтвердження тому – друга половина і особливо кінець ХХ “цивілізованого” сторіччя, перше десятиліття вже нинішнього.

Але, як виявляється, є й інша, ледь помітна інтерпретація розглянутих подій. Перш за все, якщо чесно і об'єктивно подивитися правді у вічі, то слід визнати: багатовікове сусідство поляків, з одного боку, росіян, а особливо українців і білорусів – з іншого, перетворилося для останніх, у багатьох випадках за провиню перших, у нескінченне випробування в релігійному, культурному, економічному і соціальному плані. Більше того: ледь досягши на початку ХХ ст. національної незалежності та возз'єднання своїх земель після багатьох років пригнічення з боку Російської та Австро-Угорської імперій, Друга Річ Посполита сама вступила на шлях захоплення чужих територій, утиску інших національностей, що мешкали на її теренах. Причини цього явища вимагають окремого розгляду. У цьому разі можна лише сказати, що політика Ю. Пілсудського, який очолив відроджену Польщу, пов'язується з так званою Ягеллонською ідеєю, сутність якої полягає в тому, що майбутнє Польщі багато у чому вбачалося у її експансії на схід, від того, чи зможе вона затвердитися на білоруських та українських землях*. Відомий польський історик Е. Кірхмаєр підкреслював, що сама ідея не була новою, “вона послугувала воскресінням дуже старої політичної лінії, яка лежала в основі Люблінської унії” [14, 14–15].

Складовою і невід'ємною частиною цієї доктрини стала неоголошена польсько-радянська війна 1919–1920 рр. У доповіді президенту США американський представник при місії Антанти у Польщі Д. Кернан так охарактеризував її початок: “Хоча в Польщі в усіх повідомленнях і розмовах постійно йдеться про агресію більшовиків, я не міг помітити нічого подібного. Навпаки, я із задоволенням відзначав, що

* Як приклад: Волинь, Правобережну Україну, Галичину, Берестейщину західні сусіди вважали виключно своєю територією – східними кресами (окраїнами) Польщі. Після укладення Ризького мирного договору та тиску Ради Антанти на Україну та Росію упродовж 1921–1923 рр. до складу Польщі відійшли 56% території колишньої Волинської губернії та Східна Галичина. Чималий шмат поляки відхопили і в Білорусії. Тоді ж на цих землях почали розселятися осадники – вчорашні переможці у польсько-радянській війні [9, 178–179].

навіть незначні сутички на східних кордонах Польщі свідчили скорше про агресивні дії поляків і про намір якомога швидше захопити російські землі та просунути наскільки можливо вперед. Легкість, з якою у них це вийшло, доводить, що полякам не протистояли добре організовані та озброєні сили” [8, 319].

Просування польського війська українськими і білоруськими землями супроводжувалося жорстоким терором проти цивільного населення, масовими розстрілами, невиправданими бомбардуваннями й артилерійськими обстрілами, грубо нехтувалися і міжнародні правові норми щодо захоплених у полон червоноармійців. У щоденнику графа М. Коссаковського (прибічника Пілсудського) збереглися рядки про цинічні свідчення одного з офіцерів: “...десятками стріляв людей лише за те, що були бідно одягнені та виглядали як більшовики”. Там само можна знайти: “Колишній начальник штабу генерала Лістовського, коли при ньому розповідали, як трошили голови і виламували кінцівки полоненим, з неохотою відповідав: “Дрібниці. Я бачив такий дослід: комусь у розпоротий живіт зашивали живого kota і бились об заклад, хто перший подохне, людина чи кіт” [12, 65].

Жорстоке ставлення до військовополонених спостерігалось в польських таборах Тухола, Стжалково, Вадовіце, Пікуліці, Щіпборно, Домбе, Рембертове та ін. Голод, холод, розруха, хвороби були тут відчутніші, ніж десь будь-де. І не лише тому, що територія молодої незалежної держави нещодавно була театром бойових дій, але насамперед, що переможна ейфорія в польському суспільстві сприяла переростанню національних почуттів у русо- та українофобію, антисемітизм. Особливо гостро це відчувалося в колишній російській частині Польщі і найчастіше виявлялося на побутовому рівні.

Основна маса радянських полонених розміщувалася в двох великих таборах – Тухола та Стжалково. Перший уже в 1920 р. отримав назву “табір смерті”. Його матеріально-технічний стан (існував ще в роки Першої світової війни) був жахливим. Розрахований на кілька тисяч осіб, у ньому утримувалися десятки тисяч. Житла-землянки без вікон і дверей, бараки з тонкого рифленого заліза, майже повна відсутність опалення, перебої з їжею і водою, нестача медикаментів та перев’язочних матеріалів, а згодом – згубне для напівроздягнених людей зниження температури повітря і як наслідок – спалахи епідемії тифу, холери і дизентерії косили людей сотнями. У звіті Дольського бюро при ЦК РКП(б) від 16 листопада 1920 р. про ситуацію у таборі повідомлялося: “Смертність... така велика, що, за підрахунками, зробленими на місці разом з представником адміністрації, за умови прийняття смертності в жовтні за нормальну, увесь табір вимре до останньої людини впродовж 4–5 місяців” [20, 82]. Не краще, ніж у Тухолі, було і в таборі Стжалково.

У полонених переможці відбирали все, що було придатним для носіння, і нерідко вони залишались лише у нижній білизні. У протоколі Змішаної радянсько-польської комісії зі справ військовополонених, біженців і заручників (липень 1921р.) зазначалося: непоодинокі випадки, коли червоноармійці знаходяться буквально без будь-якого одягу і взуття, навіть без білизни, їжа непридатна для вживання і за калорійністю нижча за будь-який прожитковий мінімум. Широко практикувалось побиття бранців, використання їх як робочої худоби тощо. Непокірних кидали до карцеру у вигляді “каморки двух кубических сажень, похожую по виду на хлев для скота... Сажали в карцер от 10 до 17 человек... Смертность пленных, – наголошувалось у документі, – при вышеуказанных условиях была ужасной. – Сколько их умерло ... установить нельзя, так как поляки никакого учета умерших в 1920 году не вели. Самая большая смертность в лагерях была осенью 1920 года” [19, 46–47].

Згадуваний Б. Скродзінський, оцінюючи ситуацію у таборах радянських військовополонених, писав: “Увы, условия были действительно ужасны, вели к высокой смертности; и не думаю, чтобы у нас было сделано все, чтобы масштабы трагедии свести к минимуму. Мы легкомысленно хвалились тем, сколько тысяч русских взято в плен, но ни в статистических отчетах, ни в газетах никто и не заикнулся о том, сколько среди них тяжелобольных; а ведь такие и гибнут прежде всего. В польском сознании отсутствует проявление нашей ответственности за этих людей. Мы легко отпускаем себе грех и на том основании, что и наших военнопленных в России, в том числе больных и раненых, тоже в 1920 г. не очень-то жаловали...” * К давно минувшому 1920 г. они предпочитают подходить идилично: как-никак он увенчан победами на Висле и Немане и “вечным” Рижским миром. У нас молчат о том, что этот мир и двадцати лет не продержался. Никто не вспоминает о том, что для Белоруссии и Украины “Рига” означает аннексию их земель. В Польше и сегодня мало кого интересует, как на практике выглядит независимость Белоруссии и Украины. Господи помилуй! А ведь уже, по крайней мере, с 1920 года в Польше должно быть известно, что пока белорусские и украинские дела не повернутся хотя бы так же, как литовские, латвийские и эстонские, наши шансы на “мир с Востока” и выгодное сотрудничество в этом направлении вилами по воде писаны” [16, 50].

* Останнє виглядало дещо інакше. Голова Всеросійської надзвичайної комісії Ф. Дзержинський (етнічний поляк) видав спеціальне розпорядження, яким вимагалось не допускати стосовно полонених “незаконних дій”. З метою контролю щодо його дотримання у табори було направлено спеціальних уповноважених. У вересні 1920 р. польських військовополонених за правовим статусом порівняли до радянських “трудоармейців” [12, 234].

Про те, що “у польських таборах чинилися жахіття”, підтверджували й представники Польського і Російського Червоного Хреста та французької військової місії в Польщі. Про беззаконня щодо радянських полонених і жорстоке насильство над ними повідомляли також емігрантські засоби масової інформації і міжнародні організації, зокрема “Свобода” Б. Савінкова, паризька “Спільна справа”, берлінське “Кермо”, Спілка американської християнської молоді під керівництвом секретаря зі справ військовополонених Д. Вільсона (УМСА), Американська адміністрація допомоги (АРА) та ін.

Перебування в польському полоні не регламентувалося жодними міжнародними правовими нормами, оскільки уряд Пілсудського фактично відмовився підписати угоду, підготовану в 1920 р. делегаціями товариств Червоного Хреста Польщі та Росії. У доповіді співголови Змішаної радянсько-польської комісії Є. Аболтіна (лютий 1923 р.) йдеться: “Мабуть, через історичну ненависть поляків до росіян чи з інших економічних і політичних причин військовополонені в Польщі не розглядаються як беззбройні солдати противника, а як безправні раби” [19, 46].

Додамо: з понад 165 тис. полонених бійців та командирів Червоної армії в польських таборах за два роки були знищені, померли від знущань, ран і хвороб 83,5 тис. осіб* [11, 65].

Тому не випадково більшість істориків, які досліджують проблему польсько-російських, українсько-польських та польсько-білоруських взаємин, дійшли до думки: установлений у 1921 р. у Ризі кордон між суміжними державами був несправедливий, а на західноукраїнських і західнобілоруських землях, які відійшли до Польщі, польське населення являло собою лише незначну меншину.

Наведемо ще один факт: з перших днів отримання державності та до її краху у вересні 1939 р. Польща, м'яко кажучи, проводила щодо СРСР далеко не дружню політику. На її території перебували і без перешкод почувалися численні антирадянські військово-політичні угруповання. Польська спецслужба – 2-й відділ Генерального штабу (“двуйка”) – регулярно засилала до Радянського Союзу терористів, шпигунів та диверсантів**.

* За даними II відділу Генштабу польської армії (видрукувані в газеті “Свобода” у 1921 р.), осінню–весною 1920–1921 рр. лише у таборі Тухола померло 22 тис. бранців. Польські дослідники число радянських полонених визнають у кількості 110 тис., з них і померли 60 тис. чоловік.

** Зокрема, у доповідних ОДПУ вищому партійному керівництву країни (1926–1936 рр.) неодноразово повідомлялось: “На основании имеющихся в нашем распоряжении материалов с несомненностью устанавливается, что польские лимитрофные (прикордонні структурні підрозділи спецслужб. – А. С.)... приступили к проведению широкой диверсионной работы в отношении нашего Союза и значительно расширили свою разведывательную сеть

Стосунки між Польщею і Радянським Союзом вкотре загострилася в умовах загрози виникнення Другої світової війни, зокрема, після Мюнхенської змови (29-30 вересня 1938р.) між Англією і Францією, з одного боку, Третім рейхом та Італією – з другого щодо передачі Чехословаччиною Судетської області Німеччині.

Не досягнувши на першому етапі (березень–вересень 1938 р.) успіху на “дипломатичних” переговорах про добровільне залишення чехами власної території, за участю урядових очільників Великобританії, Франції, Італії (Чемберлена, Даладье, Муссоліні), опираючись на “право націй щодо самовизначення” (в області проживало близько 50% етнічних німців), Гітлер отримав бажане: піддавшись ультиматуму, чеський президент Е. Бенеш погодився на відторгнення Судетів*. До СРСР

на советской территории... Для насаждения разведки и диверсионных групп противник использует прошлые связи, а также действующие в настоящее время резидентуры... и перебежчиков, через которые и идет насаждение пассивной и активной агентуры” [10, 117].

Особливу активність на території СРСР, насамперед України і Білорусії, розгорнули філії “Польської організації військової” (ПОВ), завдання яких визначалось в “організації повстанських, шпигунських і терористичних груп”. Із Польщі через кордон не раз намагалися проникнути й озброєні банд-груповання – Петлюри, Булак-Балаховича, Савинкова та ін., загальна чисельність яких сягала 25 тис. осіб [19, 46].

До середини 1933 р. лише в УРСР і БРСР число затриманих польських агентів, диверсантів, бойовиків, інформаторів тощо склало понад 13 тис. осіб [10, 421-422; 13, 419]. Не зменшилася їх кількість і пізніше, зокрема, у 1937 р. таких осіб було 12 тисяч [13, 428-429]. Зважаючи на напруженість у цей період у Радянському Союзі суспільно-політичної ситуації, можна припустити, що стосовно певної їх частини мались лише підозри, але факт підвищеної активності польських спецслужб у 20–30-х рр. є абсолютно доконаним. Прикметно й інше: після окупації Польщі Третім рейхом певна частина представників її розвідувально-контррозвідувальних органів співпрацювала з абвером, поліцією безпеки і СД.

* У заяві урядів Англії і Франції (19 вересня 1938 р.) на адресу уряду Чехословаччини зазначалося: “Представители обеих сторон убеждены, что... создалось такое положение, когда сохранение в границах чехословацкого государства районов, населенных главным образом судетскими немцами, фактически не может более продолжаться без того, чтобы не поставить под угрозу интересы самой Чехословакии и интересы европейского мира... Оба правительства вынуждены прийти к заключению, что поддержание мира и безопасности и жизненных интересов Чехословакии не может быть эффективно обеспечено, если эти работы сейчас же не передадут Германской империи” [5, 170].

Мюнхенська змова за участю Німеччини, Англії, Франції і Італії стосовно долі чехословацьких земель відбувалася без участі зацікавленої сторони. У доповідній МЗС Чехословаччини учасника делегації у Мюнхені, зокрема, зазначалося, що о пів на другу (30 вересня 1938 р.) її запросили у зал конференції, де засідали “високі сторони”. За словами підписанта

за військовою допомогою Чехословаччина не звернулася. 7 жовтня 1938 р. під тиском Німеччини чехословацький уряд надав автономію Словаччині, а 8 жовтня – Підкарпатській Русі. 2 листопада того ж року на підставі рішення Першого Віденського арбітражу Угорщина “прихопила” південні райони Словаччини та Закарпатської України з містами Ужгород, Мукачеве і Берегове. Опинившись у березні 1939 р. під нацистською окупацією, Чехословаччина втратила незалежність. У складі Третього рейху з’явився “протекторат Богемія і Моравія”. 21 вересня 1938 р., у розпал судетської кризи, польський уряд поставив перед чехами вимогу “повернути” Тешинську область, де мешкали 120 тис. чехів і 80 тис. поляків. Другого дня після підписання згадуваного документа (1 жовтня) польська армія захопила омріяну територію*.

За розрахунками польської сторони вирішення “чеського питання” мало завершитися утворенням широкої антирадянської коаліції. Союзниками вбачалися Угорщина, Румунія, Болгарія, Югославія, Греція, Фінляндія, Латвія і Естонія [11, 35]. Проект зазнав невдачі, і вже незабаром за безпосередньою участю Німеччини Польща стала жертвою власних амбіційних планів. Від зазіхань західного сусіда не порятувала навіть їх активна співпраця, зокрема у ході Мюнхенської змови.

Розуміючи реальну небезпеку для світу з боку Третього рейху і його союзників та намагаючись уникнути загрози залишитися віч-на-віч з блоком фашистських держав, Радянський Союз звернувся до європейських країн, зокрема Польщі, а також США, заключити військово-політичний союз. 10 травня 1939 р., перебуваючи у Варшаві, заступник наркома іноземних справ СРСР В. Потьомкін від імені уряду запропонував укласти радянсько-польський договір про взаємодопомогу. Переконані у реальності домовленостей з гітлерівською Німеччиною, поляки на пропозицію не погодились [1, 52; 14, 14–15]. Не дали згоди і на можливе просування частин і з’єднань Червоної армії їхньою територією у разі агресії з боку німців. Більше того, на кордоні з СРСР розпочалося

(Г. Масаржика), “атмосфера была угнетающая: ожидали объявления приговора... Нам было объяснено довольно грубым образом и притом французом, что это приговор без права апелляции и без возможности в него исправления... Мы простились и ушли. Чехословацкая Республика в границах 1918 года перестала существовать” [5, 235–236].

* У телеграмі повноважного представника СРСР в Чехословаччині С. Александрвського на адресу Наркомату іноземних справ зазначалося: “В половине 12-го ночи 30 сентября польский посланник явился к Крофте (міністр іноземних справ Чехословаччини – А. С.) и передал ноту, в которой пред’являются ультимативно следующие требования. Уступить три района в Силезии – Фрейштадт, Тешин, Яблунков...”

Намечен еще один участок, в котором должен быть проведен плебисцит, над которым заранее отвергается международный контроль. Ответ требуют завтра, 1 сентября, в 12 часов дня” [5, 242–243].

прискорене будівництво укріплених районів, установа протипіхотних і протитанкових огорож, облаштування злітно-посадкових смуг, зміцнення протиповітряної оборони тощо. Було підтягнуто додаткові війська. Йшла підготовка, щоб не лише завадити можливому просуванню радянських військ, але й до нанесення контрудару. У разі війни з Німеччиною надії покладались виключно на Англію та Францію.

Оцінюючи ситуацію, яка склалася в Європі навесні 1939 р., англійський історик Б. Ліддел Гарт, з одного боку, наголошував на “неправильних действиях Англии” і гарантіях Польщі, “которые носили явно провокационный характер”, з другого, що державою, яка здатна надати їй реальну допомогу, була лише Росія, “единственное государство, которое могло оказать... эффективную поддержку” [2, 302].

“Действительно, – писав у свою чергу (серпень 1939 р.) французький посол у Радянському Союзі П. Наджіар колезі в Польщі, – трудно представить, как можно было надеяться добиться от СССР, чтобы он принял обязательства против Германии, столь старательно обходившейся с ним, если гарантированные нами поляки и румыны продолжали не желать ничего слышать о русской помощи*.

Гітлер, не колебавшись, вирішив на поступок, который Бек (Юзеф Бек, міністр закордонних справ у 1932–1939 рр. – А. С.), обеспеченный нашей гарантией, отказался совершить” [1, 52].

* 31 березня 1939 р. в умовах загострення ситуації навколо Польщі прем'єр-міністр Великобританії Н. Чемберлен заявив у палаті англійського парламенту: “...Правительство Его Величества не имеет официального подтверждения слухов о каком-либо планируемом нападении на Польшу (план нападу на Польшу (план “Вайс”), був затверджений Гітлером 11 квітня 1939 р. – А. С.) и поэтому их нельзя принимать за достоверные... Для того, чтобы сделать совершенно ясной позицию правительства..., я должен информировать палату о том, что... в случае любой акции, которая будет явно угрожать независимости Польши..., правительство Его Величества считает себя обязанным немедленно оказать польскому правительству всю поддержку, которая в его силах. Оно дало польскому правительству заверение в этом” [6, 62].

13 квітня з подібною заявою виступив і прем'єр-міністр Франції Е. Даладьє, наголосивши, що “Франция и Польша дают друг другу немедленные и непосредственные гарантии против любой прямой или косвенной угрозы, которая нанесла бы ущерб их жизненно важным интересам” [6, 70].

Боячись агресії Третього рейху, Франція і Англія робили усе можливе, щоб забезпечити себе за рахунок східних народів, зокрема поляків. Наприкінці серпня 1939 р. Е. Галіфакс (міністр іноземних справ Великобританії) і Е. Даладьє, віддавши у посланнях хвалу фюреру, повідомляли про бажання “найти удовлетворительное решение вопросов, вызывающих в настоящее время беспокойство”, і “о стремлении к искреннему сотрудничеству” [6, 400].

2 вересня, коли німецькі літаки вже піддали бомбовим ударам польську територію, “вірні” союзники продовжували відбуватись мовчанкою. А об'явивши війну Німеччині, до практичних дій не приступали. “Дивна війна” закінчилась окупацією Франції та бомбардуваннями Англії.

23 серпня 1939 р. Радянський Союз і Німеччина уклали договір про ненапад. Багато у чому даний крок з боку СРСР був вимушений та диктувався реаліями часу. На жаль, не забарилася і таємна угода про розподіл сфер впливу в Європі, яка стала для Третього рейху сигналом для можливого упокорення світу. 1 вересня Вермахт перетнув німецько-польський кордон. Розпочалася Друга світова війна. Втративши державність, Польща була розчленована. Частина її території (на півночі і північному заході загальною площею близько 90 тис. км² з 10 млн. мешканців, у т.ч. 20% етнічних німців), увійшли до складу Третього рейху. На центральних землях указом Гітлера від 12 жовтня 1939 р. було утворено Генеральне Губернаторство – різновид колоніальної території. Східні креси (36 млн. населення) возз'єдналися з Радянською Україною, намагаючись не дати майже союзникам приводу сумніватися у правильності підписаних угод, водночас, не виключно, зловтішаючись ситуацією, у яку потрапили поляки, відмовившись від допомоги, нарком іноземних справ СРСР В.Молотов допустив декілька різких випадів проти Польщі, привітавши, зокрема, німців із взяттям Варшави. Він же завізував ноту радянського уряду, у якій зазначалося: “Польско-германская война объявила внутреннюю несостоятельность Польского государства. В течение десяти дней военных операций Польша потеряла все свои промышленные районы и культурные центры... Польское правительство распалось и не проявляет признаков жизни. Это значит, что Польское государство и его правительство фактически перестали существовать. Тем самым прекратили свое действие договоры, заключенные между СССР и Польшей” [7, 178]. Через багато років офіційний орган КПРС газета “Правда” визнав ці дії такими, що “...противоречили нормам международного права”.

Загалом, у міжвоєнний період уряди Польщі, як і Радянського Союзу, чимало зробили, щоб ускладнити міждержавні стосунки, створити умови, за яких між двома країнами відбувалися якщо не масштабні, то щонайменше локальні конфлікти та сутички.

Історичне протистояння між східними слов'янами та поляками упродовж 20–30-х років ХХ ст. з обох боків підігрівалося і класово-ідеологічною ненавистю до супротивника. Пізніше, в умовах нових військово-політичних реалій, і це безперечно, з боку вищого державного і партійного керівництва СРСР цей чинник підсилювався ще й жадою елементарної помсти за завдані поразки та жорстокість стосовно військовополонених під час польсько-радянської війни. Ураховуючи, що помста, як правило, сліпа, вона затьмарила не лише розум, але й здатність адекватного бачення та прогнозування наслідків, перш за все політичних, зокрема, і щодо акту вандалізму стосовно поляків, які у 1939 р. опинилися у радянському полоні. Згодом, коли настало прозріння та повернулася здатність логічно-критичної оцінки вчинків, ра-

дянський уряд, як видно з усього, не раз відчував провину за заподіяне попередниками, однак визнати цей факт, а тим паче покаятися, так і не зміг.

Підтвердження тому знаходимо в статті доктора історичних наук А. Синявського “Поляки в Червоній Армії в 1944 р.: Соціально-психологічні проблеми”. “Радянським керівництвом поляки (напередодні Другої світової війни. – А. С.), незалежно від місця їхнього мешкання, – зазначає автор, – розглядалась як вельми підозріла етнічна група, небезпечна в кількох відношеннях: поширеними націоналістичними поглядами, наявністю родинних зв’язків за кордоном, життєвим досвідом проживання в іншій державі та за іншої суспільної системи, “чужим” світобаченням, у тому числі соціальним тощо. У цьому ряду певну роль відігравав і традиційний стереотип сприйняття поляків, укорінений ще в епосі Російської імперії, як власників незалежної, волелюбної вдачі, вічних бунтівників і паліїв заколоту. Не згадалися ще з пам’яті й події польсько-радянської війни 1920 р., в якій, з одного боку, народилося презирливе прізвисько “білополяки”, а з другого, лишився неприємний осад від принизливої поразки. До речі, відхід західних територій України і Білорусі в результаті цієї війни до Польщі виявився міною вповільненої дії та став для радянського керівництва не тільки політичним, але й психологічним стимулом при нагоді взяти реванш, що й відбулося в 1939 р.” [15, 50].

У цьому випадку важливий і такий факт: критика опонентів Сталіна на його адресу за програму полякам війну почулася щойно після її завершення. З багатьох причин наприкінці 20-х років вона згасла. Але події, пов’язані з нею, не забулися. Так, комкор А. Тодорський, про якого свого часу в політичному звіті ЦК на XI з’їзді РКП(б) згадував Ленін*, відсидівши за волею “вождя народів” 15 років у ГУТАБі, звертаючись як їх учасник до описуваних перипетій на сторінках спогадів “Маршал Тухачевський” (розділ “Проти маршала Пілсудського”), писав: “Передача цих армій (1-ї Кінної та інших з одного фронту до складу іншого. – А. С.) з провини РВР Південно-Західного фронту (головним чином члена РВР Сталіна), затягнулася до 20-х чисел серпня, тоді як 16–17 серпня ворог перейшов у контрнаступ і варшавська операція вже закінчилася для нас трагедією.

Володимир Ілліч (Ленін. – А. С.) персонально не згадав жодної людини як винуватця цієї помилки, а Сталін і апологети культу його особи всі стріли за невдачі під Варшавою спрямували в Тухачевського” [22, 431]. Останній у свою чергу також не раз висловлювався з критич-

* Йшлося про його книгу “Год с винтовкой и плугом”. До неї ж Ленін повернувся у статті “Маленькая картина для выяснения больших вопросов”, назвавши “сей труд замечательным”, а викладені у ньому думки “превосходными и очень правильными” [22, 408].

ною оцінкою ролі Сталіна у подіях 1920 р., що багато в чому вирішило подальшу його долю. За “бонапартизм” маршал заплатив життям*.

Щодо каяття, зокрема Сталіна, то така можливість, як нам видається, могла мати місце в грудні 1941 р. під час його зустрічі з В.Сікорським (головою еміграційного лондонського уряду Польщі, який відвідав Кремль у супроводі посла С. Кота і командувача польською армією в СРСР В. Андерса). За свідченням очевидців, перемовини головним чином торкалися двох проблем: долі поляків в СРСР і майбутнього сформованих на території Радянського Союзу польських військових частин і з'єднань. Постало питання і про офіцерів, чиновників, інших осіб, які, за даними польської сторони, не були звільнені й продовжували потерпати в таборах. Перелік їх прізвищ Сікорський вручив візаві. Сьогодні зрозуміло, що йшлося й про полонених, які стали жертвою трагедії в Катині і не тільки. Знаючи їхню долю та переконавшись, що і співбесідники про них не забули, навіть пам'ятають поіменно, Сталін, як на нього, досить емоційно відреагував на пропозицію прем'єр-міністра евакуювати із СРСР польські частини, заявивши: “Якщо поляки не хочуть тут воювати, то нехай прямо й скажуть: так чи ні. Я знаю, де військо формується, там воно має й лишатися. Обійдемося без вас. Можемо всіх віддати. Самі впораємося. Відвоюємо Польщу і тоді вам її віддамо. Але що на це люди скажуть”. В останньому випадку малися на увазі відгуки в світі. За спогадами С. Кота, “...у переговорах настав драматичний момент. Сталін розцінив прохання як результат тиску з боку Англії, яка потребувала польських вояків. Але потім усе з'ясувалось і отримало позитивну розв'язку” [20, 85]. Ситуація розрядилася, більше того для польської сторони мала сприятливий результат, навіть з тих питань, де чекати на очікуваний позитив було важко. Не виключена можливість, що основною причиною цього стало

* Як один із добре обізнаних людей 30–40-х років Павло Судоплатов, розглядаючи різні версії, що призвели до ліквідації “опозиції військових”, писав: “Военных (М. Тухачевского, В. Блюхера, О. Егорова та ін. – А. С.) ликвидировали из-за давней вражды между Тухачевским и Сталиным, которые имели разные точки зрения на то, кто несет ответственность за ошибки, допущенные в войне с белополяками в 1920 году. Тухачевский считал, что Красная Армия потерпела поражение на подступах к Варшаве потому, что Сталин и Ворошилов якобы отказались перебросить ему в помощь кавалерийские части”. Нижче зазначив: “Тухачевский и его группа в борьбе за влияние на Сталина попала на его удочку. Во время частых встреч со Сталиным он критиковал Ворошилова, Сталин поощрял эту критику, называя ее “конструктивной, и любил обсуждать варианты новых назначений и смещений. Правилось ему и рассматривать различные подходы к военным доктринам. Тухачевский позволял себе свободно обсуждать все это не только за закрытыми дверями, но и распространять слухи о якобы предстоящих изменениях и перестановках в руководстве Наркомата обороны. Словом, он и его коллеги зашли, по мнению Сталина, слишком далеко” [17, 101, 103].

те, що Сталін зазнав мук совісті за невинно убієнні душі. Але далі він не пішов. Не зробили цього, як відомо, і його послідовники.

Після успішного завершення для Радянського Союзу та союзників Другої світової війни “прикре непорозуміння” з розстрілом польських громадян Сталін, напевно, вирішив вичерпанним. Безперечно, основним аргументом, передусім для себе, він визначив факт звільнення радянськими військами Польщі, а головне, зазнані при цьому втрати – понад 600 тис. солдатів і офіцерів Червоної армії. Але, як відомо, рано чи пізно за все доводиться платити.

Доля ж уцілілих у радянських таборах військовополонених та інтернованих поляків склалася по-різному. Напад нацистської Німеччини на СРСР не лише посилив, але й кардинально змінив світову військовополітичну ситуацію. Маючи потребу в союзниках і шукаючи допомоги на стороні, Сталін, не без участі Англії, звернув увагу на польський емігрантський уряд, з яким 30 липня 1941 р. були відновлені дипломатичні стосунки. Тоді ж було досягнуто домовленості про формування на території Радянського Союзу польських національних військових з’єднань. Їх основою мали стати інтерновані в 1939р. колишні чиновники, службовці силових відомств, цивільні особи, а головним чином полонені. Командувачем майбутньої польської армії вбачався генерал-лейтенант Владислав Андерс.

Зберігши національний суверенітет, після присяги на вірність Польській республіці та відповідної військової підготовки на час сумісних дій проти спільного ворога формування в оперативному відношенні передбачалося надати в розпорядження Ставки ВГК Червоної армії. У справах щодо особового складу та організації вони мали підпорядковуватись польському вищому військовому командуванню в Лондоні.

Формування частин і з’єднань почалося в серпні 1941 р. Цю роботу розгорнули змішані призовні комісії. Призову в першу чергу підлягали колишні солдати і офіцери Війська Польського, які перебували в Грязовецькому, Южському, Суздальському і Старобільському таборах, молодь призовного віку з числа засуджених і засланих в адміністративному порядку в 1939–1941 рр. з районів Західної України і Західної Білорусі, поляки, які евакуювалися в 1941 р., а також перебували в будівничих батальйонах і регулярних радянських частинах. Підрозділи комплектувалися не лише призовниками, але й добровольцями.

Наприкінці жовтня 1941 р. армія налічувала 41,5 тис. солдатів і офіцерів, а на березень 1942 р. – 73,4 тис. осіб. 12 серпня 1941 р. в Указі Президії Верховної Ради СРСР “Про надання амністії польським громадянам, утримуваним в ув’язненні на території СРСР” зазначалося: “Предоставить амнистию всем польским гражданам, содержащимся ныне в заключении в качестве военнопленных, или на других

достаточных основанийх”)*. У розробленій тоді ж на виконання Указу Постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) передбачалося звільнити поляків з тюрем, ВТТ, таборів військовополонених, спецпоселень, а також з місць заслання і вислання. Військовополонені та інтерновані колишньої польської армії звільненню підлягали всі без винятку [20, 86].

До складу трьох змішаних призовних комісій ввійшли представники польського командування, РСЧА, НКВС, а також медичні працівники. 20 серпня 1941 р. у доповіді на ім'я Сталіна, Молотова, Берії, Маленкова і Шапошникова вповноважений ДКО і одночасно Генерального штабу ЧА генерал-майор танкових військ О. Панфілов писав: “Прошу разрешить командировать в призывные комиссии по польским формированиям: От Генштаба – подполковник Дубровский М. Ф., подполковник Коротких Н. М., майор Супрунов М. От НКВД – капитан госбезопасности Петров А., майор Киреев Н. С. От Санитарного/Управления/ Красной Армии – бригад/врач Певзнер А. М., военврач 1 ранга Ильин С. И., военврач 1 ранга Темкин Н. М. Все кандидатуры согласованы с Управлением особых отделов НКВД. По деловым признакам подходят” [20, 87].

21 серпня Сталін дав згоду. Невдовзі були затверджені і голови комісій. Ними стали представники польського командування: полковник Сулік-Сарновський, підполковники Петроконьський і Вишневський. Комісії розпочали роботу в Южському, Суздальському, Грязовецькому і Старобільському таборах НКВС.

Розгорнулася призовна робота і в місцях позбавлення волі. У 1944 р. один із співробітників ГУТАБу Г. Покровський у листі “Про роботу північних таборів у 1941–1943 рр.” на ім'я керівництва “архіпелагу” писав: “Не без интереса отметить, как проходило освобождение поляков. Мне лично пришлось участвовать и оформлять освобождение более 1 500 человек, находившихся в Сороковом лагере. Эта категория заключенных содержалась в отдельных подразделениях (колоннах). По получении указа (від 12 серпня 1941 р. – А. С.), по спискам этих колонн были подготовлены личные дела, и я вместе с инспектором группы освобождения и представителем финотдела выехал в эти подразделения. По приезде на колонну, была проведена беседа и разъяснение о порядке освобождения. Как только эта категория узнала об их освобождении, сразу изменились отношения между отдельными группами заключенных. Бывшие офицеры, чиновники, торговцы и прочая категория польских верхушек отделилась от крестьян, рабочих и мелких служащих, первые начали повелевать последними, задавать тон. Буквально на следующий же день у отдельных заключенных, бывших офицеров польской армии по-

* Амністія не поширювалась на осіб, що співпрацювали з гітлерівцями і їх союзниками, вихідцями із держав “осі”, а також тих, хто відбував покарання за кримінальні злочини.

явились денщики, которые чистили и чинили их одежду, обувь, ходили на кухню за обедом и т. д. Первым занятием освобожденных стало обшивание, восстановление знаков отличия, эмблем и др... Вопрос о войне и сообщениях с фронта мало кого интересовали. Больше всего занимало – куда лучше поехать и где лучше жить. В конце концов, случайно, один изъявил желание поехать в Кустанай, где у него находилась семья. После этого буквально все начали просить направить их в Кустанай. Такое же положение было и по другим колоннам лагеря...

Необходимо отметить еще одну деталь: польский контингент в большинстве своем оказался слабым, мало приспособленным к условиям лагеря, особенно на Севере. К физическому труду навыков не имел, и производительность по этой категории была исключительно низкая” [4, 525–526].

Наприкінці серпня 1941 р. з військовополонених та інтернованих поляків, утримуваних у чотирьох названих таборах, призовними комісіями було відібрано 20 701 особу, у т.ч. 1 859 офіцерів, 2 533 унтер-офіцери. У подальшому ця кількість збільшилася. 19 вересня в черговій доповідній на ім'я керівництва генерал-майор О. Панфілов зазначав: “Призванные контингенты польской армии из Грязовецкого, Южского, Суздальского и Старобельского лагерей сосредоточены в районах формирования армии...”. Во всех пунктах формирования находятся 1 322 офицера и 25 127 чел. младшего комсостава и рядовых. С 17 сентября части армии приступили к нормальным занятиям.

К месту ее формирования выезжал мой заместитель майор госбезопасности тов. Жуков (представник від НКВС. – А. С.), которым установлено следующее: в связи с освобождением из лагерей и тюрем нескольких десятков тысяч поляков в район формирования ежедневно стихийно, в неорганизованном порядке прибывают сотни человек. Эти лица занимаются спекуляцией и даже имеют отдельные случаи грабежа и дебоша. С их стороны имеет место ведение антисоветской агитации в окружающих селах. Прибывшие весьма плохо одеты и не имеют никаких средств к существованию. Не исключена возможность начала эпидемических заболеваний.

По линии НКВД имеются данные, что неорганизованный наплыв поляков будет возрастать, так как призывного контингента – польских подданных – на территории Союза ССР имеется более 100 тыс. чел.” [20, 88].

Відбір особового складу для комплектування армії відбувався досить вимогливо. Зокрема, станом на 7 вересня 1941 р., за даними однієї із призовних комісій, з 11 789 військовополонених, які пройшли різні перевірки та співбесіди, у т.ч. і медичні огляди, в Суздальському і Юзьському таборах, 320 осіб з різних причин (вік, стан здоров'я та ін.) лишилися “за бортом”. А вже 12 вересня начальник УПВІ союзного

НКВС капітан ДБ П. Сопруненко писав: “Заместителю народного комиссара внутренних дел Союза ССР. Комиссару государственной безопасности 3 ранга т. Меркулову.

После окончания работы призывных комиссий в Старобельском, Южском, Грязовецком и Суздальском лагерях НКВД, отправлено в пункты формирования частей польской армии 24 328 чел. бывших польских военнопленных.

В лагерях осталось 762 чел., из них:

– непризванных лиц немецкой национальности – 273 чел.
– признаны негодными врачебными комиссиями, а также находящиеся в госпиталях и больницах – 234 чел.

отказались вступить в польскую армию – 252 чел.

не призваны в армию как осужденные польскими судами – 3 чел.

Прошу вашего указания, куда направить бывших военнопленных немецкой национальности” [20, 88–89].

На копії документа збереглася позначка П. Сопруненка: “Заместитель наркома тов. Меркулов дал указание сосредоточить всех немцев в одном месте и содержать в лагере”.

У листопаді 1941 р., інформуючи польське командування “Про стан здоров’я особистого складу і санітарні умови його перебування в таборах”, начальник санітарного управління армії зазначав: “Наша армия состоит из бойцов действительной службы 1939 г., запаса и ратников ополчения, мобилизованных в 1939 г., а также из добровольцев.

Бойцы эти в связи с распоряжениями оккупационных властей в период с осени 1939 г. по лето 1941 г. были сосланы в лагеря военнопленных, заключены в тюрьмы или работали в лагерях. Вследствие изменившихся политических условий они были освобождены, однако состояние их здоровья в 60–70% случаев было неудовлетворительно, так как эти люди физически ослаблены из-за плохих условий в лагерях, результатом которых стали разнообразные болезни”. За його даними, упродовж медичних оглядів виявили хворих, кількість яких у вересні склала 6% від загальної чисельності армії. Однак, як свідчать далі цифри, власне на хронічні захворювання страждали лише близько 2% особового складу. Решта перехворіли на грип, застуду, лихоманку, авітаміноз, мали шкірні недуги тощо. Тут же зазначалося: “Общее состояние заболеваний сначала было довольно значительно, однако благодаря организованным усилиям оно улучшилось. Заболеваемость теперь составляет около 3%” [20, 89].

Процес формування армії, морально-психологічний стан і політичні настрої її особового складу перебували під постійним контролем НКВС, передусім другого контррозвідального управління. Необхідну інформацію зацікавлені особи отримували як із офіційних джерел (представників апарату уповноваженого ДКО і Генерального штабу

ЧА, в їх числі і НКВС, очолюваного майором держбезпеки Г. Жуковим), так і від освідомлювачів, чимала кількість яких свого часу була вербована ще в таборах, тюрмах і на засланні. Опираючись на отримані дані, в одній із доповідних Л. Берії на ім'я Й. Сталіна йшлося: “Всього по состоянию на 1 марта с.г. (1942 р. – А. С.) в составе польской армии в СССР находится 60 тыс. чел., в т. ч. 3 090 офицеров.

Расширение польских формирований в СССР вызвало в рядах польских офицеров и солдат подъем положительных настроений, что нашло свое отражение в высказываниях об усилении уверенности в воссоздании “независимой Польши” и выражениях желания показать себя в борьбе с немецкими оккупантами.

Оценивая это обстоятельство как результат успешных переговоров Сикорского с Советским Правительством, командующий армией генерал Андерс и группа просоветски настроенных старших офицеров высказываются за честное военное сотрудничество с Советским Союзом, за добросовестное и лояльное выполнение принятых на себя обязательств и за установление прочных союзных отношений будущей Польши и СССР”.

До останніх, окрім командувача, Берія відніс генерала Шарецького (начальника санітарної служби армії), командний склад кількох підрозділів і частин в особі полковників Берлінга, Кончіца, підполковників Дудзінського, Тишинського, Горчинського, майора Кіпіані (головного прокурора армії) і деяких інших. “Сам Андерс, – підкреслював нарком внутрішніх справ, він же член ДКО, – в беседах с польскими офицерами постоянно подчеркивает, что польская армия многим обязана СССР, что “нужно поставить крест на старых обидах”, и часто в теплых тонах делится воспоминаниями о приеме в Кремле и личными впечатлениями о тов. Сталине” [20, 90].

Писав Берія і про речі не зовсім приємні, указуючи, що значно численніший протилежний табір польського офіцера “из числа пилсудчиков, крайних националистов и антисоветчиков...” в последнее время поднимает голову и пропагандирует ту точку зрения, что союз Польши и СССР следует рассматривать как вынужденный шаг на пути восстановления Польши”, что “невозможно забыть советские тюрьмы, лагеря и ссылки”, что “рано или поздно польский народ должен предъявить свой счет к СССР”, а “польская армия должна накапливать свои силы и воевать только на территории Польши”.

Серед “виразників цих інтересів” Берія називав генералів Токаржевського, Раковського, Волковіцького, полковників Крогульського, Шмідта, Маршалека, Фелинтейна, Шиманського і багатьох інших. “Все эти люди, – зазначав він, – с открытым недоверием относятся к штабу (армии. – А. С.) и лично к генералу Андерсу и выражают беспокойство, как бы Андерс не продался большевикам”. Эти же лица открыто

высказываются за необходимость использовать расширение польских формирований для оттягивания выхода частей на фронт с тем, чтобы сохранить без потерь польскую армию для “решения вопроса о судьбах Польши в будущем”.

Інформував Лаврентій Павлович і про появу в частинах польської армії “нелегальных группировок, ставящих перед собой конкретные политические цели”. Так, зокрема, за його словами, у 6-й дивізії одну з груп очолив її командир генерал Токаржевський, другу, безпосередньо в штабі армії, начальник оперативного відділу полковник Крогульський. Учасники цих та інших груп вважають: “что правительство Сикорского мало торговалось с СССР о судьбах Польши”, ведуть націоналістичну пропаганду, непримиренно налаштовані щодо питання “про принципі 1939 р.” і вдаються до заходів з тим, щоб зайняти командні посади в штабі армії “своїми людьми”.

Повідомлялось і про те, що в 5-й піхотній дивізії “определилась пронемецкая группа, которую возглавляет командир 2-го батальона 14-го пехотного полка майор Кривко. Ее участники ведут антисоветскую агитацию, доказывая, что восстановление Польши возможно только с помощью Германии... В некоторых случаях антисоветские элементы идут на активные действия. Например, полковник Берлинг и подполковник Дудзинский, открыто ориентирующиеся на СССР, получили анонимные письма с сообщением, что за просоветскую деятельность они “приговорены к смертной казни” и будут уничтожены. Капитану Розен-Заварскому и поручику Щиперскому, известным своими симпатиями к Советскому Союзу, анонимщики неоднократно угрожали расправой при выходе частей на фронт”.

Судячи з обсягу, характеру і різнобічності отримуваної інформації, освідомлювачі, а також прорадянськи налаштовані солдати і офіцери польських частин, що формувалися, без роботи особливі відділи не залишали. Активно “працювали” і “чорні кабінети”, в яких ішла перлюстрація листів, інших повідомлень, які отримувались і надсилались особовим складом армії. Результати, за даними Берії, були маловтішні, бо, як зазначалося в тій самій доповіді, “антисоветские реваншистские настроения имеют место также среди солдат, особенно среди той их части, которая прибыла в армию из тюрем и лагерей. Обычная тема их разговоров – воспоминания о лишениях и связанных с ними переживаниях. “Обиды” не забыты. Морально-политический облик прибывающего пополнения – отрицательный. Есть случаи, когда они у своих же товарищей воруют хлеб, продают казенное обмундирование, пьянствуют, занимаются кражами у советских граждан. По данным польского военного прокурора, у него в производстве до 500 следственных дел по кражам, хищениям и дезертирству”. Заспокоював Сталіна Берія своєрідно, зазначаючи, що “многие письма, которые

солдаты пишут родным, насыщены антисоветским содержанием. Однако для настроений большинства характерной является ярко выражаемая ненависть к немцам” [20, 90–91].

Уже впродовж формування польських військових частин і з’єднань між радянським і лондонським міграційним урядами виникли суперечності. Мали вони, перш за все, характер політичного протистояння, різних підходів і поглядів на проблеми, які виникли. Як результат, 31 серпня 1942 р. у ході останньої радянсько-польської військової конференції було ухвалено рішення про евакуацію польської армії. На 1 вересня межі СРСР полишило біля 80 тис. військовослужбовців і більше 37 тис. членів їх родин. З них 12 тис., головним чином моряки, льотчики, танкісти, вирушили до Англії, а більша частина армії – 69 917 осіб – виїхали до Ірану. Невеличка група польських офіцерів на чолі з полковником Зигмундом Берлінгом лишилася у Радянському Союзі. Улітку 1943 р. на підставі постанови ДКО СРСР почалося формування польської піхотної дивізії ім. Тадеуша Костюшка. Очолив її полковник Берлінг. У липні 1944 р. бойовий шлях у складі 1-го Білоруського фронту розпочала 1-ша польська армія, яка в подальшому брала активну участь у звільненні Польщі [20, 130].

У цілому військово-політична угода між СРСР і польським емігрантським урядом очікуваного успіху не досягла. Для обох сторін це мало негативні наслідки: у надзвичайно складний період не вдалося створити міцної воєнної спілки. Як результат, суперечності між СРСР і Польщею ускладнилися ще більше. Останнє, безперечно, у багатьох ризиках визначило як долю майбутньої польської держави в цілому, так і конкретних людей, серед них С.Сікорського, В. Андерса, багатьох рядових польських громадян, зокрема військовополонених та інтернованих.

Без оперативної уваги польська армія не лишилась і після передислокації до Ірану. Замість НКВС її стали “опікати” представники щойно створеного наркомату держбезпеки, зокрема перше його управління. У червні 1944 р. начальник останнього комісар ДБ 3-го рангу Фітін у доповіді ЦК ВКП(б) “Про діяльність представників польської армії на Середньому Сході” детально висвітлював: антирадянську діяльність поляків; роботу польської розвідки в Палестині; загальні відомості про польську армію на Середньому Сході тощо.

Додамо, що після виводу армії до Ірану протистояння між С. Сікорським і В. Андерсом підсилювалося. У січні 1943 р. останній навіть вимагав відставки прем’єр-міністра. Політичні нуртування почались і в армії. 4 червня 1943 р., під час інспекційної поїздки по її з’єднаннях і частинах (дислокувалися від Тель-Авіва до Єгипту) літак, на якому летіли Сікорський і його оточення, у тому числі донька, упав у море після злету. Причини катастрофи не з’ясовані і досі.

За наполяганнями У. Черчилля армія була реорганізована у 2-й польський корпус (приблизно 50 тис. осіб). У січні – лютому 1944 р. останній прибув до Італії та був включений до складу союзних військ. Брав участь у боях проти гітлерівців. Війну закінчив 21 квітня 1945 р. у Болоньї [20, 132].

Ще одним подразником у радянсько-польських стосунках воєнного періоду стали події, пов'язані з повстанням в окупованій німецько-фашистськими військами Варшаві, яке було організоване й розпочате керівниками АК у рамках розробленого еміграційним урядом планом захоплення влади до звільнення польської столиці радянськими військами.

Не вдаючись до подробиць, зауважимо, що у цьому випадку наміри мали виключно політичний підтекст, і у разі успіху передбачалось забезпечити умови для прибуття до столиці Польщі та розгортання діяльності лондонського еміграційного уряду. Останній сподівався стати на перешкоді до владного Олімпу Польському комітету національного визволення (ПКНВ)*, який співпрацював з СРСР.

Рішення про початок повстання керівництво АК ухвалило без погодження не лише з командуванням радянських військ й ПКНВ, але й варшавськими антифашистськими підпільними організаціями та АЛ, очільником яких виступала Польська робітничка партія. Не були враховані і реалії, що склалися на радянсько-німецькому фронті. Здолавши влітку 1944р. з боями 700 кілометрів фронтових доріг, зустрівши на підступах до Варшави шалений опір противника, війська 1-го Українського і 1-го Білоруського фронтів змушені були перейти до тривалої оборони.

Не належним виявилось й військово-технічне забезпечення повстання. Із близько 40 тис. повстанців озброєння мали лише 10%, а боєприпасів вистачило на декілька днів запеклого протистояння [3, 120–121].

В охоплене повстанням місто гітлерівці ввели війська СС, задіяли танки й артилерію. Незважаючи на допомогу радянської авіації (було здійснено понад 5тис. літако-вильотів, переважно зі зброєю і боєприпасами), 2 жовтня 1944 р. повстанці капітулювали. Жертвами нацистів стали понад 200 тис. поляків. Столицю Польщі в ході запеклих боїв Червона армія змогла звільнити лише 17 січня 1945 року.

На східному фронті все ще продовжувалися активні бойові дії, а вже у жовтні 1944р. було покладено початок “великому переселенню народів”. Весною і влітку 1944 р. в Москві за участю Сталіна і його най-

* У грудні 1943 р. не без участі радянської сторони постала Крайова Рада Народова (КНР) – Тимчасовий представницький орган національного фронту Польщі. 21 липня 1944 р. нею була сформовано уряд – ПНВ. Збройною силою КРН виступала АЛ.

ближчого оточення, а також керівників Крайової Ради Народової відбулися інтенсивні переговори з широкого кола питань радянсько-польських стосунків. Одним із них стала проблема національних меншин у Польщі (українців, білорусів, литовців) і в Україні – поляків. Аби надати їй міжнародно-правовий характер, 9 вересня 1944 р. між урядами УРСР і ПКНС було підписано угоду про взаємне переселення українців і поляків відповідно з Польщі до України і навпаки. Переселенню підлягало 100% українського населення. Підписи під документом для історії залишили голова РНК УРСР М. Хрущов і Е. Осубка-Моравський. Відповідно до затвердженого обома сторонами плану переселення передбачалось завершити до 15 червня 1946 року [21, 184–185]. Причини такої поспішності багато у чому пояснювались військово-політичною ситуацією, зокрема різним баченням ролі і місця звільненої від німецької окупації Польщі у європейському співтоваристві, незатухаючою ворожнечею між найбільш радикальними частинами польського і західноукраїнського населення, що породжувало труднощі для дій Червоної армії і правоохоронних органів і, особливо, новому польському режиму, бажанням радянської сторони, з одного боку, зміцнити авторитет останнього, з іншого – закріпити його у фарватері своєї зовнішньої політики. Ця акція закінчилася у повоєнний період у ході відомої операції “Вісла”.

Зазначені кроки у майбутньому послугували одним із каталізаторів до посилення протистояння як у міждержавних відносинах між СРСР і Польщею, так і непорозумінням у їх суспільствах.

Загалом, радянсько-польські стосунки 20–40-х рр. XX ст. характеризувалися напруженістю та непослідовністю. На них впливали різні чинники, зокрема і суб’єктивні. Найбільш важливим із них була міжнародна ситуація, яка склалася у Європі, головним чином прихід до влади у ряді країн, насамперед Німеччині, фашистських урядів. Не меншим подразнюючим фактором, насамперед для СРСР, стало і те, що у зовнішній політиці Англія і Франція намагались вирішити власні проблеми за рахунок інших народів. Польща ж у цих умовах зайняла не лише вичікувальну, але й достатньо агресивну позицію. Не спонукали до порозуміння й заходи Радянського Союзу у частині підписання таємної угоди з Німеччиною, що нехтувала інтересами польської сторони. Далось взнаки й історичне протистояння між східними і західними слов’янами, яке посилилось неприкритою ворожнечею, зокрема між поляками, з іншого боку росіянами, українцями і білорусами. Загострення взаємин відбулося і внаслідок наявності протилежних за своїм змістом і спрямованістю суспільно-політичних систем, а також різного віросповідання, а у цілому грубих помилок у зовнішній політиці, допущених обома сторонами. Все разом не дало належних можливостей для більш активної спільної боротьби з наці-фашизмом та заклало фундамент для непорозуміння й конфліктів у майбутньому.

- ¹ Антосяк А. В. Освобождение Западной Украины и Западной Белоруссии // Военно-исторический журнал. – 1989. – №9. – С. 51–60.
- ² Б. Х. Лиддел Гарт. Стратегия непрямых действий: пер. с английского. – М.: Изд-во Иностранной литературы, 1957. – С. 302. – 534 с.
- ³ Великая Отечественная война. 1941–1945. Энциклопедия. – М.: Энциклопедия, 1985. – С. 832.
- ⁴ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1980. – М.: МФД, 2002. 888 (Россия. XX век. Документы).
- ⁵ Документы и материалы кануна второй мировой войны. 1937–1939. – Т. 1: Ноябрь 1937г. – декабрь 1938г. / Министерство иностранных дел СССР. – М.: Политиздат, 1981. – С. 302.
- ⁶ Документы и материалы кануна второй мировой войны. 1937–1939. – Т. 2: Январь – август 1939г. / Министерство иностранных дел СССР. – М.: Политиздат, 1981. – С. 415.
- ⁷ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – М.: Наука, 1973. – Т. 7. – С. 178.
- ⁸ Документы внешней политики СССР. – М.: Политиздат, 1960. – Т. 4. – 426 с.
- ⁹ Кічий І. І. Українсько-польські відносини в Західній Україні в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії: збірник наукових статей. – Випуск 8, частина 1. – К., 2004. – С. 178–186.
- ¹⁰ Лубянка. Сталин и ВЧК – ГПУ – ОГПУ – НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936. – М.: МФД, 2003. – С. 912 (Документы).
- ¹¹ Майоров А. М. На пороге войны // Военно-исторический журнал. – 1989. – №5. – С. 35.
- ¹² Михутина И. В. Польско-советская война. – М.: Изд-во Института славяноведения и балканистики РАН, 1994. – 368 с.
- ¹³ Мозохин О. ВЧК – ОГПУ. Карающий меч диктатуры пролетариата. – М.: Изд-во “Яуза”, Изд-во “Эксмо”, 2004. – С. 444.
- ¹⁴ Прибылов В. И. “Захват” или “воссоединение” (Зарубежные историки о 17 сентября 1939 г.) // Военно-исторический журнал. – 1990. – №10. – С. 13–23.
- ¹⁵ Синяевский А. С. Поляки в Красной армии в 1944 г.: Социально-психологические проблемы // Военно-исторический архив. – 2002. – №1. – С. 97–109.
- ¹⁶ Скродзинский Богдан. Красные казапы и польские паны // Новая Польша (на русском языке). – Варшава, 2000. – №11. – С. 46–68.
- ¹⁷ Судоплатов П. А. Разведка и Кремль: Записки нежелательного свидетеля. – М.: ТОО “Тей”, 1996. – С. 508.
- ¹⁸ Топтыгин А. В. Неизвестный Берия. – СПб.: Издательский Дом “Нева”; М.: “ОЛМА-ПРЕСС”, 2002. – С. 480.
- ¹⁹ Филимошин М. В. “Десятками стрелял людей только за то, что... выглядели как большевики” // Военно-исторический журнал. – Изд-во Генерального штаба Вооруженных Сил Российской Федерации, 2001. – № 2. – С. 43–48.
- ²⁰ Чайковский А. С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1945 гг.). – К.: Парламентское изд-во, 2005. – С. 972.
- ²¹ Чайковський А. С. Круті стежки на різні землі і переселення українців з Польщі (1944–1946 рр.). // Над Дніпром і Віслою (Nad Wista i Dnieprem): Матеріали міжнародної наукової конференції “Україна і Польща у визвольних змаганнях XIX – початку XX ст. – К., 2004. – С. 184–203.

²² Чернушев Н. С. 1937 год: Элита Красной Армии на голгофе. – М.: Вече, 2003. – 544 с.

Список скорочень

АА	– армія Андерса
АК	– Армія крайова
ВГК	– Верховне Головнокомандування
ВТТ	– Виправно-трудоий табір
ГУТАБ	– Головне управління таборів
ДБ	– Державна безпека
ДКО	– Державний комітет оборони
НКВС (НКВД)	– Народний комісаріат внутрішніх справ
РВА	– Революційна військова рада
РКП(б)	– Російська комуністична партія (більшовиків)
РНК	– Рада народних комісарів
РСЧА	– Робітничо-селянська Червона армія
СД	– Служба безпеки (Німеччина)
УПВІ	– Управління у справах військовополонених і інтернованих
ЧА	– Червона армія

На основе различных документальных источников и широкого круга научных исследований в статье рассматриваются советско-польские межгосударственные отношения накануне и в условиях Второй мировой войны. Основное внимание сосредоточено на причинах и последствиях советско-польского противостояния, событиях межвоенного и военного периодов. Одним из главных их аспектов выступают судьба военнопленных обеих сторон, межгосударственные военно-политические контакты и сотрудничество в борьбе с общим врагом, в частности, в сфере формирования частей и соединений Войска Польского и его участия в противостоянии с фашизмом.

Затрагиваются также исторические и морально-психологические вопросы взаимоотношений восточных и западных славян.

Ключевые слова: взаимоотношения; славянское родство; Катынская трагедия; военнопленные; лагеря пленных; межгосударственные отношения; договор; Польша; СССР; Третий рейх; союзники; агрессия; Вермахт; армия Андерса; армия Крайова.

On the base of different documental sources and wide range of scientific researches the article discusses the Soviet-Polish interstate affairs before and during the Second World War. The main attention is given to the reasons and results of the Soviet-Polish confrontation and events of interwar and war period. One of the key aspects of confrontation is the fate of war prisoners of both sides; international military and political contacts and the cooperation in the fighting with the common enemy, particularly in the field of establishment of units and formations of the Polish Army and their participation in the combating fascism. The author also raises the historical, moral and psychological questions of the relationships of Eastern and Western Slavs.

Key words: the relationships; the Slavic kinship; the Katyn tragedy; war prisoners; the camps of war prisoners; the interstate affairs; the contract; Poland; USSR; the Third Reich; the Confederate Army, the aggression; the Vehrmacht; the Anders Army; the Krajowa Army; the Red Army.